

תוכן העניינים

מבוא 9

13 פרק ראשון: הפרדוקס

חובה קדושה? 18

26 ניסיונות לפתור את הפרדוקס

שונא מתנות יחיה? 29

נתינה חופשית? 35

בין הכרת תודה לצדק 39

פרדוקס המתנה 44

49 פרק שני: אסיר תודה

גודל המתת 56

נתינה חשאית 59

בין פיפ למאגוויץ' 64

אסירים של התודה 66

להיות כפוי טובה 74

78 פרק שלישי: להכיר תודה

ההורים והמוטל עליהם 83

- הורים מתעללים 90
- חשיבותו של הנמען, חשיבותו של הפועל 93
- מילים גדולות 98
- להגיד תודה ולהכיר 101
- הכרת תודה למוסדות ולמדינה 107
- זימל וסנקה מוצאים מהקשרם 110
- הכרת תודה להורים 113
- משוררים, ציירים וחוקרי סרטן 116
- עומקן של התאוריות הפסיכולוגיות 119
- הורים נזקקים 122
- פתרונו של הפרדוקס ועמעום הגבולות 124
- בחזרה לפיפ 130
- קיצורים ביבליוגרפיים 135**

מבוא

פעם, כשהכול היה פשוט יותר, היו מחברות הלימוד בבתי הספר כרוכות בנייר חום גם ומחוספס. בצדן האחורי היו ססמאות שביקשו ללמד את הילדים דרך ארץ. על כריכה אחת נראתה אישה עמוסה סלים, ולצדה הכתובת: 'היא יכולה להיות אמך או אחותך, פנה לה מקום באוטובוס!'. באחרת נאמר: 'הפסולת לסל וחסל!'. בשלישית נכתב: 'כולנו אומרים תודה, בבקשה, סליחה'. וליד הכתובות הממרה התמימה: 'עם יפה בארץ יפה'.

השלכת הפסולת אל הסל הייתה אמורה להפוך את הארץ ליפה במובן הפשוט ביותר של המילה. במקום שתהיה זרועה קליפות ועטיפות, אפשר יהיה לראות בה את מרחבי הנוף הנקיים פרושים למלוא העין. קשה יותר להבין את הקשר שבין אמירת 'תודה, בבקשה, סליחה' לבין יופיה של הארץ. וגם הביטוי 'עם יפה' מעיד על שימוש מטפורי במושג הזה. אל נכון הניחו מנסחי הססמאות שאורח חיים מנומס יש בו כדי להפוך אנשים לעדינים יותר, לאנשים הנהנים לחיות בצוותא מתוך כבוד הדדי ורעות. הם מפנים זה לזה את מקומם באוטובוס. הם מתייחסים לאישה הזרה כאילו הייתה 'אמך או אחותך'. הם משליכים את הפסולת לסל לא רק כדי שהארץ תהיה נקייה ויפה, אלא משום שאכפת להם מן המרחב הציבורי. זה חלק מאפיונם כ'עם יפה'. אנשים יפים, על פי התפיסה הזאת, אינם נוהגים באלימות או בגסות רוח. הם עדינים ומתחשבים. הם אומרים תודה, בבקשה, סליחה.

ההנחה המובלעת בססמאות הללו היא שקיים קשר מהותי בין מחוות של נימוס לבין הערכים המנחים את התנהגותם של בני האדם. לכאורה אין בפינוי המקום באוטובוס לאישה מבוגרת משום פעולה מוסרית. זוהי פעולת נימוס שגרתית ותו לא. לכאורה יש בהן, במילים כמו תודה, בבקשה וסליחה, משום קוד התנהגותי שאין לו דבר וחצי דבר עם ערכים. הורינו מלמדים אותנו עוד מגיל פעוט במיוחד לומר תודה כשאנו מקבלים שירות כלשהו, וסליחה אם פגענו במישהו. השירות עשוי להיות קטן ובלתי משמעותי (סבתא נותנת לי סוכרייה). הפגיעה עשויה להיות מזערית וחסרת חשיבות (בלי משים דרכתי על רגלה של אחותי). התודה

והסליחה הן מחוות נימוס פשוטות שאנו לומדים להפטיר בלי להתעכב עליהן, בלי לייחס להן חשיבות גדולה, בלי להניח שהן מגלמות ערכים חשובים.

הספר הזה מחזיר למילה 'תודה' את המעמד שהעניקה לה הסממה על גב המחברת הפשוטה. כן, יש באמירת התודה הכנה ערך מוסרי של ממש. אבל הספר איננו עוסק רק בנייתוח השימוש שאנו עושים במילה. הוא דן ברגש של הכרת תודה ובמעמדו המוסרי. אני מראה בו שהכרת תודה היא חובה מוסרית מן המעלה הראשונה. היא התגובה הראויה על מעשים שנעשים עבורנו ולמעננו. ככל שרוב המעשה יותר, כך גדולה יותר הכרת התודה שלנו. דומה שככל שגדולה הכרת התודה שלנו, כך נבקש לנו דרכים מגוונות יותר, עשירות יותר, מרשימות יותר, לבטא אותה. ועם זאת, לעתים קרובות נגלה שהדרך להכיר תודה היא לשוב אל המילה היומיומית והפשוטה הזאת ולומר תודה.

אמרתי שהכרת תודה היא 'חובה מוסרית מן המעלה הראשונה'. ואף על פי כן דומה שמי שמעניק לנו מתת, או שירות, ועושה זאת בלב שלם, עושה זאת שלא על מנת שנכיר לו תודה. הכרת התודה הופכת אפוא לחובה פרדוקסלית: מקבל החסד חייב תודה לנותן, אבל הנותן איננו חפץ בה. הוא ביקש להיטיב ללא תמורה, להעניק חסד ולא לבצע עסקה שבה כל אחד מן הצדדים מקבל דבר מה ונותן דבר מה אחר. קיומה של החובה שבהכרת תודה מבטל אפוא את אופיה הוולונטרי של הנתינה – האופי שדרש הכרת תודה מלכתחילה. זהו הפרדוקס של הכרת התודה, שבו דן הפרק הראשון. הפרק גם מנתח דרכים אפשריות להתמודד עם הפרדוקס, ומראה את הכשלים הגלומים בהן.

אמרתי שהכרת תודה היא 'חובה מוסרית מן המעלה הראשונה'. המילה 'חובה' מעלה על הדעת תביעה נוקשה, בלתי מתפשרת, הרובצת על מצפוננו של החייב ומעיקה עליו. כך אמנם מנתחים הוגים מרכזיים הדנים בהכרת התודה את מהותו של המושג הזה. הם רואים בה עול שיש להיפטר ממנו, ומפרטים את המקרים שבהם שולם החוב הזה וסולק כראוי. הרוח הזאת זרה בעיני להכרת התודה השלמה והראויה. ואף על פי כן, היא מאפיינת לא מעט ממגעינו עם האנשים המעניקים לנו. הפרק השני דן במקרים כאלה, ומודגש בו הביטוי 'אסיר תודה'. אסיר התודה הוא אסיר של התודה. היא כפויה עליו. הוא היה שש להיפטר ממנה. הוא איננו יכול. הוא נתון בקרבה מעיקה עם אדם שהפך לגורם משמעותי בחייו משום שנתן לו דבר בעל ערך.

בפרק נבחנת, בין השאר, השאלה מדוע מקבל הנמען מלכתחילה את המתת אשר איננה רצויה לו לכאורה (או, למצער, שאיננו רוצה לקבל אותה דווקא מן המיטיב הספציפי הזה). אחד המקרים המובהקים שבהם מתרחשות נתינה וקבלה

כאלה הוא זה של מתן בסתר. אני מנתח הן את המוטיבציה לנתינה כזאת, הן את השלכותיה הבעייתיות. הפרק גם שוזר קשרים בין הביטוי 'אסיר תודה' לבין הביטוי שהוא היפוכו המוחלט לכאורה: 'כפוי טובה'. אכן, כפוי טובה ואסיר תודה הם הפכים. ואף על פי כן, שני הביטויים הללו הם שווי משמעות. שהרי 'תודה' ו'טובה' מתפקדות כסינונימיות בהקשר הנדון (ובביטויים 'להכיר תודה' או 'להכיר טובה' אנחנו משתמשים חליפיות), ואסיר הוא אדם כפוי.

הניתוח שאני מעניק לביטוי 'אסיר תודה' מפקיע אותו משימוש הרווח בשפה העברית. הוא מאפשר לי ליצור הנגדה בינו לבין הביטוי 'מכיר תודה', שבו עוסק הפרק השלישי. הכרת התודה מיוסדת על מערכת יחסים שבבסיסה היכרות בין הנותן לבין המקבל. אין פירושו של דבר שאנו מכירים תודה רק לאנשים שאנו מכירים באופן אישי. לעתים החסד הנעשה עמנו הוא המכונן את ההיכרות. לפניו היינו זרים לחלוטין. מעתה ואילך אנחנו קשורים זה לזה – באמצעותו של החסד, בזכותה של הכרת התודה. כמו אסיר התודה, גם מכיר התודה חש שמדובר בחובה שאין להתכחש לה. בניגוד לאסיר התודה, אין היא כפויה עליו. הוא בוחר בה באהבה. הבחירה הזאת היא היסוד להתמודדות עם הפרדוקס שהופיע בפרק הראשון. אכן, המקבל פטור מלהכיר לנותן, משום שהנותן איננו דורש ממנו להכיר לו תודה. ואף על פי כן הוא יודע שהוא חייב להכיר לו תודה. ואולי מוטב לומר כאן לא 'אף על פי כן', אלא 'בשל כך'. הנותן פוטר את המקבל מלהכיר לו תודה משום שהוא נותן לו בלב שלם. ובשל כך המקבל חייב להכיר לו תודה בלב שלם.

הביטוי 'לב שלם' מעלה על הדעת יחסים של אהבה. ואכן, הכרת התודה השלמה, המתוארת בפרק השלישי, מדגישה את יחסי הקרבה שבין הנותן לבין המקבל. הכרת התודה מתגלה כאן כמושג השובר את הדיכוטומיות הנוקשות שחלוקה פילוסופית שיטתית מורגלת בהן. החובה דרה בכפיפה אחת עם האהבה. חוקי הנימוס דרים בכפיפה אחת עם עקרונות המוסר. אינסופיות הפנימית של היחס המתגלם בהכרת תודה – מונח שאני מאמץ (אולי תוך שינוי משמעותו המקורית) מן הסוציולוג גאורג זימל – אינסופיות גדולה וטמירה, דרה בכפיפה אחת עם המחוות היומיומיות והפשוטות.

זימל הוא אחד מההוגים שאת דבריהם על הכרת התודה אני מנתח כאן בהרחבה. גם במובן הזה עוסק הספר הזה בשבירת גבולות ודיכוטומיות: זהו ספר פילוסופי, שאיננו מסתפק בדיון בכתביהם של כתבים פילוסופיים. רובו, אכן, מתמודד עם האנליזות הפילוסופיות שהוצעו להכרת התודה. הוא עוסק בהגותם של פילוסופים בני תקופות שונות – מסנקה דרך קאנט ועד לכותבים בני זמננו. אבל עם גיבוריו

נמנים, בין השאר, גם פיפ מ'תקוות גדולות' לצ'רלס דיקנס, רבי חייא, רבי וכובס עלום ממסכת נדרים בתלמוד, תאורטיקנים של הסוציולוגיה והפסיכולוגיה של הכרת התודה, ז'ן ולז'ן וז'בר מ'עלובי החיים' לוויקטור הוגו, וחברה לבניין ופיתוח הנסחרת בבורסה.

הספר מפנה זרקור אל המילה הראשונה מבין השלוש ש'כולנו אומרים': תודה. המילה השנייה, 'בבקשה', נידונה בו אגב אורחא, כשאני עוסק במילים שבהן אנחנו מגיבים על המילה 'תודה'. ל'סליחה', המילה השלישית, הקדשתי את ספרי, 'לסלוח ולא לשכוח'. אין פירושו של דבר שהניתוח שלי למושג הסליחה דומה במהותו לזה שאני מציע כאן להכרת התודה (אף על פי שקיימות לא מעט הקבלות בין השניים). כך למשל אני מדגיש כאן, כפי שאמרתי, את חשיבותה של המילה 'תודה', בעוד ששם ייחסתי חשיבות מועטה בלבד למילת הנימוס 'סליחה'.

מבחינה אישית יש בספר הזה משום השלמתו של מהלך. בספרי הראשון, 'עד שתגיע למקומו', הצבתי את היחסים האישיים כמוקד שממנו נובע המוסר. הספר עסק ביחסים אישיים באשר הם, אולם העמיד במוקד את יחסי החברות, כשהזוגיות נתפסת כשיאם. הקדשתי את הספר לאשתי גליה. ב'לסלוח ולא לשכוח', למרות התפקיד המינורי שהוקצה בו למילת הנימוס 'סליחה', ייחסתי חשיבות לא מעטה לאופן שבו אנחנו מלמדים ילדים לבקש סליחה ולסלוח. הקדשתי את הספר לשלוש בנותי, שירה, רותם ונגה. הספר הנוכחי מעלה על נס את הכרת התודה להורים כדוגמה הראויה ביותר להכרת תודה שלמה. לכן אני מקדיש אותו להורי, חגית ועוזי.